

langy esője); Pilinszky: „Úgy vágyom közeledre, / dideregve csak hevesebb / a szerelmek szerelme! / Temess a karjaid közé, / ne adj oda a fagynak.” (*Panasz*); Nádasdy: „énnekem fáznom kell és epekednem, / nem úgy, mint aki ül a tenyeredben / s megszokta szépen markod melegét” (*Féltérden*).

26. A prosopopeia az antik retorikában az aposztróphé válfaja, „egy hiányzó, holt, vagy hangnélküli létező fiktív megszólítása, mely a megszólítottat a beszéd képességével ruházza fel, s megteremti számára a válaszadás lehetőségét. A hang száját, szemet s végső soron nevet feltételez, ez a láncolat pedig kifejezetten benne van a trópus nevének etimológiájában: *prosopon poiein*, maszkot vagy arcot (*prosopon*) adni.” „Témánk arcok adása és megvonása körül forog, az arc (*face*) és az arcrongálás (*deface*) körül, az *alak(zat)* (*figure*), az alaköltés (*figuration*) és az alakvesztés (*disfiguration*) körül.” Paul de Man, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, Pompeji, 1997/2–3, 101.

27. Ady: „Hallom, ahogy lelkemben lépked / S az ő bús »Ádám, hol vagy?«-ára / Felelnék hangos szívverések.” (*»Ádám, hol vagy?«*), „Mikor elhagytak, / Mikor a lelkem roskadozva vittem,” (*Az Úr érkezése*); József Attila: „Én az Istenem úgy szeretem, / Hogy a szívemet földbe vetem” (*Isten*), „Odatenném a szívemet, [ti. küszöbödre – V. B.] / De apró szívem hogy tetszene néked?” (*Isten, Láttam Uram, a hegyeidet*), „S tudom is, miért szeret engem / Tettenértem az én szívemben.” (*Isten* (1925), 1. rész), „Te az én szívemet elkérnéd / S én hosszan, sok szépet mesélnék.” (*Isten* (1925), 3. rész, az 1928-as *Istenem* című átdolgozásban már a pipát kéri el.).

Hitvallás és irodalom

KEREKASZTAL-BESZÉLGETÉS FAZAKAS GERGELY TAMÁS, FEKETE KÁROLY,
HEIDL GYÖRGY, OLÁH SZABOLCS, VISY BEATRIX RÉSZVÉTELÉVEL

Szirák Péter: Jó estét kívánok, nagy öröm számunkra, hogy ilyen sokan eljöttek. Úgy látszik, az irodalomnak jót tesz, ha szövetkezik valamivel, például a hittel és annak megvallásával. Ez nem is amolyan pusztá szövetkezés persze, mert – ahogy ezt az előadásokból is megtudhattuk – az irodalom és a hitvallás (tanúságtétel) mindig is szorosan összefüggött. Erről a kölcsönösségről fogunk beszélgetni. Először is szeretném bemutatni a kerekasztal résztvevőit, Visy Beatrix irodalomtörténészt, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársát, a Babits-életmű kutatóját, aki most a 20. századi istenes költészetéről tartott előadást; Fazakas Gergely Tamás irodalomtörténészt, a Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének oktatóját, a 16–18. századi imádság-, prédikáció-, hitvita- és emlékiratkutatás szakértőjét; Fekete Károlyt, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökét, aki hittudósként foglalkozik hymnológiával, liturgiátörténettel és orgonológiával is; Heidl György eszmetörténészt, a Pécsi Tudományegyetem Esztétika és Kulturális Tanulmányok Tanszékének vezetőjét, egyszersmind a Pécsi Egyházmegye Keresztény Örökségkutató Intézetének igazgatóját, aki emellett a Sator zenekarban muzsikál és sokak által olvasott *katolikus blogger* is; s végül, de nem utolsó sorban Oláh Szabolcsot, a Debreceni Egyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszékének oktatóját, kultúratudóst, public relations tanácsadót, aki a 16. századi irodalomnak is avatott kutatója.

Nem könnyű – a kérdéseket nem leegyszerűsítve – hitvallás és irodalom viszonyát tárgyalni. Kezdjük talán a hittel. Az eislebeni bányász nyolcadik gyermeke évente legalább kétszer végigolvasta a *Szentírást*, az ágostai szerzetes önmagát a legkülönbözőbb módokon sanyargatva és gyötörve kereste a kegyelmes Istent, és

az evangélium világosságát az hozta el számára, amikor a *Rómaiakhoz írt levél*ből megtalálta azt a passzust, hogy „Az igaz ember hitből él”. Abban bizonyára egyetérthetünk, hogy a hit nem evidens dolog: valamiben hinni, a Jóistenben, a másik emberben, eszményképekben, bizalommal lenni valaki iránt: nem magától értődő. Először arról szeretném faggatni a beszélgetőtársaimat, hogy hogyan is keletkezik a *hit*, mi az a *hitesemény*, és hogyan függ össze a *hit* és a *tudás*.

Fekete Károly: Ha az ember teológiai szempontból nézi a hit kérdését, egészen más dolgok jutnak eszébe, mint amikor verset elemez vagy a saját hitvallását próbálja megfogalmazni. A hitvallásban keresztény szempontból Krisztus megváltása áll a középpontban, ami rendezi az ember gondolatait, viszonyulásait, azt az érzést, ami akkor önti el az embert, amikor láthatatlan, nem racionális dolgokról mondja el vallomását. Én teológus vagyok, teológusként tudok a hithez közelíteni. Már a skolasztikus teológia korában volt egy kitűnő teológus, Petrus Lombardus, aki a hit három összetevőjét három szóval foglalta össze, amit egyébként a reformátorok is hangsúlyoztak: *notitia*, *fiducia*, *assensus*, vagyis *ismeret*, *bizalom*, *igaznak tartás*.

Előfordul, hogy vagy az egyik, vagy a másik alkotórészt kiragadjuk vagy felerősítjük, de ha a reformatori tanítás szerint nézzük, az „igaz hit” fogalmában mindhárom jellemzőnek együtt kell jelen lennie. Az „igaz hit” nem hiszékenység vagy felemás hit, hanem klasszikus értelemben keresztény hit. A hitnek van egy ismeret-oldala, ami intellektuális, ami tudással párosul, vagyis vannak megtanulandó tények, amelyeket a hívő embernek meg kell ismernie, tudnia kell, amit akár vissza is tud mondani. A hitnek van egy bizalmi oldala is, ami egyfajta érzelmi töltést ad, amiben benne van az a megmagyarázhatatlan elem, hogy ésszerűtlenül is tud az ember dönteni, nekivágni, amikor biztos abban, hogy el fogja érni a célját, mert rábízta magát – nem valakire, a társára, tanárára, hanem – a kegyelmes Istenre. Az igaznak tartás pedig az intellektuális tudást és az érzelmi ráhagyatkozást annyira biztosnak tudja, hogy ezt engedelmességre váltja és meggyőződéssel megcselekszi, végre is hajtja, amit hisz. Ha valakinek a hitében ez a három elem arányban van, akkor egy nagyon vonzó, üde, friss keresztény személyiséggel találkozunk. Ha valamelyik túlteng, abból viszont bajok származhatnak. Ha háttérbe szorul a tudás és az igaznak tartás, és csupán az érzelmi föllángolás marad, akkor az extrém esetben valami eksztatikus furcsaság lesz. Ha csak ismeret van (Jakab apostol azt mondja, hogy abban a tudásban, hogy „van Isten” nincs semmi különös, „az ördögök is hiszik, és rettegnék” /Jak 2,19/), és az ember nem hagyatkozik rá, nem érzi át, akkor ez a tudás nem ér semmit. Ha csak akarati tényező van, abból meg egy erőszakos moralizáló életstílus alakulhat ki. Ennek a háromnak egyensúlyban kell tehát lenni. Még egy teológiai megjegyzés: minden imádság és sok hitvallás úgy végződik, hogy „ámen”: *úgy legyen*. A szó héber gyöke, az *aman* azt jelenti: hűségnek lenni. Ámen = úgy legyen, ez a biztosíték. Akinek mondom, hű lesz ahhoz, meghallgatja, úgy lesz, beteljesül, ezért ráhagyatkozhatok. A bizonyosság szava az ámen. Mert az Isten hűséges ahhoz, amit mond. Az igaz hitben ez a négy dolog – ismeret, bizalom, igaznak tartás és az Isten hűségére hagyatkozás – szorosan összefügg, át- meg átjárja az ember érzését, és ebből lesz az a keresztény hit, amire érdemes vágni és vámi, hiszen a *Szentírás* azt mondja: a hit Isten ajándéka (Ef 2,8).

Heidl György: Amikor az első keresztény közösségek megjelentek, a környezetük furcsállva tapasztalta, hogy sok mindenben eltértek másoktól, abban például, hogy szeretik egymást. Az intellektuális környezetük viszont pontosan a hitet kérte számon. A 4. században Julianus, a hitehagyott császár mondja a keresztényeknek, hogy „az egész bölcsességeket egyetlen szóban lehetne összefoglalni: higgy!”. Ezt nem a keresztények dicséretére mondta, hanem arra, hogy ez egy ennyire irracionális, antiintellektuális gyülekezet. Holott az eszmerendszerek közötti választás tekintetében mindig is különleges szerepe volt a hitnek: a kereszténység megjelenésekor különböző filozófiai iskolák működnek (pl. sztoikus, platonikus stb.), és az iskolaválasztást meghatározza a hit, mivel a jelölt még nem tudja, mi az adott irányzat tanításának lényege. Hittel és bizalommal iratkozol be az iskolába. Hiszel a tekintélynek, ami a hit bizonyosságában nagyon fontos, hiszen *a hit ballásból fakad*, valakitől tudok a hit tartalmáról. Valójában minden egyes cselekedetünk *hitben történik* a mindennapokban is. Nem házasodnánk össze, ha nem hinnénk, hogy majd boldogok leszünk. Nem vetnénk el a magot a földbe, ha nem bízánk abban, hogy ebből majd kikel a vetés. A hitről folytatott filozófiai vitáinkban nagyjából innen indultak ki a keresztények. Ez azonban még nem az a keresztény hit, amire püspök úr utalt. A keresztény hit a feltámadott Krisztusba vetett hit által válik egészen különlegessé. A filozófusokat meg is próbálják elvezetni a feltámadott Krisztus tekintélyének elfogadásához, ami persze önmagában abszurd: hogy van az, hogy valaki meghalt és aztán nem csak hogy föltámadt, de többé már meg se hal: *van?* A feltámadott, élő Krisztushoz való viszonyomat a vér folyásos asszony történetével tudom értelmezni. Amikor a nagy tömegben ez az asszony megérinti Jézus ruhájának a szegélyét, és Jézus kérdezi: „Ki érintett meg?”, Péter értetlenkedik: „Uram, nyomorgat a tömeg, bárki megérinthetett”, s erre Jézus azt mondja: „Nem, éreztem, erő ment ki belőlem”. Ekkor jön oda a végtelen nehéz helyzetben lévő asszony, aki nagyon merész, amikor tisztátalanaként érinti meg a Mestert. Amit Jézus mond neki, az számomra megdöbbentő hitfogalom: „A hited meggyógyított”. A hit tehát *érintés*. Krisztus hit általi megérintése az ő erejét közvetíti. Ez számomra különösen fontos evangéliumi történet, azt próbálom élni, hogy a Krisztussal való kapcsolat érintés legyen, amely által erőt kapok.

Oláh Szabolcs: A hitvallás *beszédaktus*, melynek akkor van sikere, ha világos, kinek címezzük, és ez a címzett rá tud bólintani. Nem címezhetjük bárkinek a hitvallást. Pál apostol idején kétkedve, sőt nevetéssel fogadták a Krisztus feltámadásáról szóló tanítást, mivel az szöges ellentétben állt a görög bölcsek (mint címzettek) számára a lélek halhatatlanságának tanával. Ők nem tudtak címzettjévé válni ennek a hitvallásnak, nem tudtak benne értelmet találni, mert egy gazdasági, jogi, filozófiai nonszenszt kellett volna áthidalni. Mélyen egyetértek azzal, hogy a hit ismeret, istenismeret, istenfélelem, s hogy az Isten pedig kicsoda, azt a különböző hitvallások különleges szóhasználattal mondják meg: a hitvallások összességükben idiómák, azaz *irodalmak* egymáshoz képest. Ezeknek a „nyelveknek” a beszélői nem is feltétlenül tudják elfogadni egymás hitvallását. És Isten komolyan vétele ráhagyatkozás, *bizalom*, az pedig az, hogy valamit nem kell magyarázni. A public relations a kommunikáció közhelye, hogy a bizalom az, ahol nincs szükség infor-

mációra, mert ha lenne információ, nem lenne szükséges bizalommal hagyatkozni az információhiányos helyzetre. Ezért van *titok* a hitben. Számomra ezért fontos a 95 tétel, ha már szóba került Luther alapító tette. Ez így kezdődik: „Mikor Urunk és Mesterünk azt mondta: »Térjete meg!« – azt akarta, hogy a hívek egész élete bűnbánatra térés legyen (Mt 4,17).” Majd a 3. tételben így folytatja: „De nem is vonatkozathatjuk kizárólag csak a belső bűnbánatra, mert a szív töredelme mit sem ér, ha nem hozza magával külsőleg a bűnös mivoltunk elleni sokoldalú halálos küzdelmet.” „Ez a gyötrődő küzdelem tehát mindaddig tart, míg az ember gyűlöli vétkekes önmagát (ez az igazi belső bűnbánat), vagyis a mennyek országába való bemenetelig”, mondja a 4. pontban, s erről még nem volt szó, ez egy folyamatos tusakodás. Azt mondja eleinte az a bizonyos hitvallás, hogy „remélem, hogy fog fényeskedni”, aztán ez a „remélem” eltűnik, és olyan hitbizonyosság jelenik meg, amit nem biztos, hogy az intézményesülési folyamat előtt Luther egyáltalán bármikor is gondolt volna, vagyis hogy ilyen szilárd, a reménykedés beszédaktusán kívüli meggyőződéssel, a címzés folyamatos elvéthetőségének veszélyével szembe nem nézve lehet beszélni hitről.

Szirák Péter: Alighanem elértünk addig a pontig, mikor azt kellene szóba hozni, hogy a hitvallás *ismétlés*: az isteni szót ember hallotta meg és jegyezte fel, az Isten által mondottakat mondja el az ember, mikor megvallja a hitét. Eleve *fordítás*, amennyiben az Isten nyelve emberi nyelven szólal meg, s mint ismétlés, intézményesített is a hitvallás, hiszen, ahogy püspök úr is mondta, nem hiszékenységről van szó, hanem Isten igéjének a hagyomány által közvetített és a hívő közösség által ellenőrzött ismeretéről és elhívéséről. Jacques Derrida érvelése szerint az *Ószövetségben* a hitvallással szorosan összefügg a (már Oláh Szabolcs által szóba hozott) *titok*, míg az *Újszövetségben* ez inkább egy nyilvános aktus. S itt a francia filozófus Izsák feláldozásának kierkegaard-i értelmezését gondolja tovább (*Donner la mort*, 1999; *A halál adománya*, 2000). Ábrahám e tanúságtételt az emberek előtt titokban tartja, csak ő és Isten tud erről a próbatételről, és az embertársaival kapcsolatos kötelességeit kell megszegnies, hogy az Úr előtt bizonyítson. Mi a titka ennek a cselekedet általi, radikális hitvallásnak?

Fekete Károly: Az *Ószövetségben* monoteista hitvallásról beszélünk, amely az egy Istenről tesz vallást. Izráel népe hiszi és vallja az egy Istent. Ennek legjellemzőbb kifejezése az 5Móz 6,4-9, 13-21 és 4Móz 15,37-41-ből összeállított hitvallás: „Halld Izráel, az Úr a mi Istenünk, egy Úr!” A „sema” felszólító mód: halld!, innen kapta a „Nagy Sema” elnevezést. A „sema” a későbbiekben minden zsinagógai istentiszteleten elhangzott annak demonstrálására, hogy összegyülekezésük ennek a közös hitnek az alapján történik. A hitvallás elmondásának jelentőségét az tette még hangsúlyosabbá, hogy az egy politeista környezetben hangzik el. Ez nemhogy titok, hanem elvárás, ki kell mondani, meg kell vallani azt az Istent, aki kihozott Egyiptomból, aki a Szabadító Isten. Innen következtek ugyanis vissza a teremtésre: ha a Szabadító Isten ilyen erős, akkor Ő arra is képes volt, hogy ezt a világot megteremtse. Az Egyiptomból szabadulás (exodus) történelmi tapasztalatából származott a teremtéstörténet. Ez a hitvallás volt az a közös tartalom, amit ha meg-

vallottak, akkor érezték összetartozónak egymást. Isten nagy tetteinek a felemlegetése tette minősített alkalommá együttléteiket családi körben és a többi közösségi alkalmon. Ez közös örökség volt, és ezt kellett továbbmondani nemzedékről nemzedékre. Amikor ez a továbbmondás és hitvallásos küldetés megtörtént a választott nép életében, akkor az Isten megáldotta őket, amikor ezt a küldetést nem tudták betölteni, amikor szégyellték a hitvallást, akkor abból nagy bajok következtek.

Ami Ábrahámot illeti: ő fölismerte azt, hogy van egy olyan Valaki, akihez úgy lehet ragaszkodni, hogy közelebb áll hozzám, mint a saját gyermekem. Izsák feláldozásakor olyasmit kér Isten Ábrahámától, ami emberileg felfoghatatlan. De Ábrahám bizalma odáig megy, hogy ő képes fölemelni a kést, és ekkor jön az angyali közbeszólás, hogy „Ne nyújtsd ki kezedet a gyermekre, és ne bántsd őt! Mert most már tudom, hogy istenfélő vagy és nem kedveltél fiadnak, a te egyetlenegyednek énértem.” (1Móz 22,12) S ott van a háta mögött a bozótban a szarvánál fennakadt kos, az elkészített helyettes áldozat. A tett elindulása elegendő volt az Istennek, elfogadta ezt a bizalmi alapú megnyilvánulást, ami egy kegyetlen dolog, és „félelemmel és rettegéssel” tudunk csak nézni erre mi is, nemcsak Kierkegaard.

Heidl György: Óriási tereket nyitottatok meg a gondolatmeneteitekkel! Röviden két dologhoz szólnék hozzá, az egyik a hit megvallásának témája, a másik Izsák feláldozása. A keresztény hitvallást sokszor szoktuk úgy érteni, mint hittételek felsorolását, mint az ősi, keresztvási hitvallásból kialakult szövegeket. Ezek a szövegek alapvetően nem azért fogalmazódnak meg, hogy emlékeztessenek arra, hogy mi a hit tartalma, hanem a hit *megvallása* végett. Olyan különleges a keresztény hitvallás, hogy ez nyelvileg is átalakította az istenhit hagyományos fogalmát. Vannak erről kiváló tanulmányok, pl. Christine Mohrmann jóvoltából, aki olyan latinista nyelvész volt, aki nemcsak grammatikával foglalkozott. Kimutatta, hogy a görög *Őszövség*-fordítás (Septuaginta) hatására hogyan alakul át a pizteuó és credo (hiszek, bízok) ige használata és jelentése a keresztény közösségekben. Ha azt mondjuk, „credo deum”, az azt jelenti: hiszem Istent, ahogy az első században Senecánál vagy korábban Cicerónál is megtalálható. Ők azt mondják, hogy minden civilizált nép hiszi az isteneket (nem egyet, többet): „credere deos” = hinni az isteneket, vagyis az istenek létezését. A keresztények ezzel a nyelvi formulával nem elégedtek meg, hanem inkább így fogalmaztak: „credere in deum”, vagy „credere in deo”, azaz, „hinni Istenben”. Ennek az aprónak tűnő eltérésnek a jelentőségét akkor látjuk, ha azokat a jeleneteket idézzük föl a Szentírásból, amikor Jézust megvallják valamiképpen a démonok is. „Tudjuk, ki vagy te, az isten szentje vagy”, mondják. Ők hiszik Krisztust, ez róluk elmondható, de hogy hinnének Krisztusban, az nem, mert a hitvallás egy *személyes* kapcsolat. Abban a pillanatban, mikor a hitet megvallom, hiszek Istenben, a mindenható Atyában, vagyis ekkor odaálltam az isteni jelenlétbe, és megérintettem Istent. Személyes kapcsolat ez, nem egy pusztá szöveg. A keresztény hitvallás átalakítja a nyelvet. A paradoxon soha nem kapott olyan teret alapvető fontosságú szövegekben, mint a kereszténység hitvallásában – hiszen az tele van képtelenségekkel.

És ha szabad, még Izsák feláldozásához visszakapcsolnék. Engem ez rendkívül foglalkoztatott, még könyvet is szerkesztettem, amelyben a történet patrisztikus

magyarázatait gyűjtöttem össze. Elolvastam mindenféle kommentárt, kortárs biblia-magyarázatokat is. A legkülönfélébb racionalizálási kísérleteket lehet látni ennek az önmagában teljesen érthetetlen történetnek a modern értelmezéseiben. Az egyik szerint Izsák a nevető (a neve ezt jelenti), ez a Nap lenne, Ábrahám meg a sötétedő égbolt, amely a Napot eltakarja. A leggyakoribb magyarázat szerint meg akarták tiltani az emberáldozatot, és ennek példázata a történet. Ám az, hogy a zsidóság ezt az ősatyjára és így önmagára nézve sem túl hízelgő történetet folyamatosan hagyományozza és olvastatja, mert kulcsfontosságúnak találja, az arra utal, hogy nem pusztán egy efféle példázatnak és jelképnek tartja. A keresztények sem így olvasták. Engem egyedül a *Biblián* belüli magyarázat nyugtat meg, amelyet egyébként Kierkegaard is megemlít egyszer, de azután a maga módján elkezd magyarázni, mert arra akar kilyukadni, mennyire abszurd a hit. Finoman elhallgatja, hogy a *Zsidókhoz írt levél* megadja a kulcsot. Ábrahám hitte azt, hogy ha megöli a fiát, akkor visszakapja, mert fel fog támadni – ez benne van a *Bibliában*: „Hitt abban, hogy Istennek van hatalma a halálból is életre kelteni őt, ezért fiát – előképül – visszanyerte” (Zsid 11,19). A *János evangélium* nyolcadik fejezetében olvassuk, hogy amikor Jézus elég éles vitát folytat a zsidókkal, azt mondja, „Ábrahám látta az én napomat és örvendezett”. Mondják neki, hogy még ötven éves se vagy, hogy láthattad Ábrahámot. Nem azt mondta, hogy ő látta, hanem Ábrahám látta őt. Vagyis valamilyen módon Ábrahám kapott egy kinyilatkoztatást a feltámadásról, Krisztus feltámadásáról, s ezért amit tett, valójában ennek előképe volt. Nem példázat, hanem valóság. Látta Krisztus napját, a feltámadást, és örvendett, és ezért hajlandó volt feláldozni fiát, tudván, hogy Istennek hatalma van őt feltámasztani, s így az Izsákban kapott ígéretek mégis teljesülnek majd.

Fekete Károly: Ez az előkép és beteljesedés gyönyörűen megmutatkozik ebben. Az *Öszövségben* sok minden előképe valaminek, ami később fog beteljesülni. Én is úgy értelmezem, hogy Jézus keresztthalála nem az átirata az Izsák-történetnek, hanem az Izsák-történet egyfajta főpróba, amikor még nem kellett végig megcsinálni, és a véres valósággal végbement igazi áldozat majd a Jézus Krisztusé lett. Izgalmas a *Zsidókhoz írt levél* mellett a páli meg a jakabi nézőpont. Ábrahám példája mindkettőjünkél a hit és cselekedetek egybeesésére felhozott szentírásai bizonyíték, csak az egyikük mást emel ki, mint a másik. Pál ezt mondja: „Mutassa meg ki-kí a hitét hitvallásából!” Jakab pedig azt hirdeti: „Mutassa meg ki-kí a hitét engedelmes cselekedeteiből!” Pál és Jakab nem ellentétesen szólnak, hanem úgy, ahogyan az általuk pásztortolt gyülekezetben arra éppen szükség volt.

Visszakanyarodva a Szabolcs és Gyuri által mondottakhoz. A hitvallásnak gyönyörű funkciói vannak. Az egyik az, hogy a hitvallás *önmeghatározás*. A megfogalmazott és kimondott hitvallás jellemzi a hitvallást tevő közösséget és az azonosításában segít: színvallás történik arról, hogy kihez tartozunk, kire bízunk magunkat, kik is vagyunk. A hitvallásnak van közösségi funkciója is. Az egyének a hitvalláson keresztül illeszkednek a gyülekezetbe és a keresztyénség egészéhez. A hitvallás így válik gyülekezet-alkotó és gyülekezet-erősítő tényezővé. A harmadik fontos szempont, hogy aki ezt nem hiszi, attól *elbatárol* ez a hitvallás. A hitvallás határt húz más vallási vagy világi közösségek felé: eddig tudok elmenni, mert *ezt hiszem*, a többit pedig már nem hiszem.

A hitvallás az evangélium mondanivalóját, üzenetét újrafogalmazza, egy új helyzetben interpretálja. Ezzel az evangéliumi üzenet átadásának eszközévé válik a hitvallás. Mondhatjuk úgy is, hogy a hitvallás sűrített evangéliumhirdetés. Az *Isten-dicsőítés* egy következő funkció, mikor én vallomást teszek arról, amit hiszek Istenről vagy a Szentháromságról, azzal őt én oda helyezem, ahova való: naggyá teszem, tekintélyként ismerem el.

Szirák Péter: A lehatárolásnak, az *elhatárolódásnak* erre a szükségszerű mozzanataira kérdeznék rá, utalva arra, hogy Fazakas Gergely irodalomtörténeti előadása jól megmutatta azt az ironikus mozzanatot, hogy a hitvitázóval könnyen előfordulhatott, hogy az általa használt idioma- vagy tropológia-rendszert az ellenfele is alkalmazta, s így kölcsönösen ugyanazt lobbanthatták egymás szemére. A protestáns ugyanúgy azt mondta a pápistára, hogy homályban él, mint fordítva. Óhatatlan, hogy – részben az irodalmisága miatt – a hitvallásnak megvan a maga *politikája*, és valamilyen mértékben *erőszakkal* jár: el kell határolnom magamat, mikor az identitásomat kifejezem, s ezzel a másfajta identitást kétségbe kell vonnom. Visy Beatrix előadására is utalnék, amely áttekintette a 20. századi istenes vers hagyományát, azt firtatva, vajon mennyire látszik abban a felekezeti kultúráknak az irodalomteremtő képessége, vagyis hogy mennyire lehet a *felekezeti különbségeket* felfedezni. Ki az, aki protestáns kultúrából teremt irodalmat, ki az, aki katolicizmusból, s talán ezek a különbségek is lényegesek lehetnek, amikor a költészet visszahat a hitvalló emberre.

Fazakas Gergely Tamás: Az eddigi beszélgetés ott állt meg, hogy kimondjuk a „conceptio per aurem”-et, azaz hogy „a hit hallásból van, a hallás pedig Isten ígéje által” (Róm 10,17). Ám ez nem belátás, hanem pontosan azt hangsúlyozzák a bibliakommentárok, hogy *fölsimerés*. Tehát van egy pillanat, amikor megtörténik: a bennem (vagy bennünk) szunnyadó istenképűség egyszer csak fölbukkan, és ez nagyon más, mint hogy racionálisan, a credo alapján addig mondom, amíg lassan megértem. Ez tehát nem pusztán intellektuális teljesítmény (hiszen mindig hangsúlyozódik, Kálvinnál is például, hogy nagyon fontos a *szív* is), és csak úgy történhet meg, hogy föllobban, kiárad a szunnyadó istenképűség. Ennek az a jelentősége, hogy az egész hitvallást sem lehet úgy kezelni, mint egyszerű ismétlődő dolgot, amit föl kell mondani, amit egy idő után megtanulhatunk. Az Istennel való közvetlen találkozás sokkal inkább egy irracionális pillanat (még ha racionális úton is jutnak el ide az értelmezők), amikor megtörténik a *kiáradás*. De nem abban az értelemben, ahogy Jézusból kiáradt az erő, amikor például a Gyuri által korábban említett vérfolyásos asszony hozzáért. Az emanáció e felfogását ugyanis el akarták kerülni Isten vonatkozásában: Isten nem olyan fényforrás, akiből *kiárad* a fény, mert akkor elfogyhatna a világosság. Ezért használták a *luxot* az Istenre, és a *lumen* az, ami valamiféle visszatükröződés a gótikus ablakokon. Így kapott jelentést a plótinuszi értelmezés a középkorban, hogy ezek csak visszfények, ám az isteni fény sosem fogy el.

Visszatérek a *credere Deum* és a *credere in Deum* kérdéséhez is, mert a credo mellett ott van a *metuo*, illetve a *timeo* kifejezés, mely nemcsak a latinban, hanem a (rég) magyar nyelvhasználatban is accusativust vonz: *félem az Istent*. Ez az izgal-

mas kifejezés egyfelől valóban az ablativusra is utal: félek az Istentől – ugyanis ő mindenható, mindenek Ura, és akármit tehet velem. (Ugyanebben a formában használták a földi királyoktól való rettegésre–tiszteletre is.) Másfelől azonban az Istent féltő, mindenben az Úrra hagyatkozó, akaratának önmagát alávető ember az, aki kegyelmi állapotban van. E bibliai antropológia egyik legszebb költői megfogalmazása a 25. zsoltárban olvasható. Károlyi Gáspár eredeti, 1590-es fordításában így hangzik a kérdés: „Kicsoda az ember, ki félti az Urat?” (A Vulgata szerint: „Quis est homo qui timet dominum?”) Majd pedig a felelet: „Azt [az embert, aki félti Istent,] tanítja az útra, amelyet válasszon magának. Annak [az embernek] lelke a jóban megmarad, és az ő magzatja örökségül bírja a földet. Az Úrnak titka azoknak adatik, kik őt félik, és az ő frigyét [=szövetségét] megjelenti nékik.”

Szépen mutatja meg Kányádi Sándor verse is ezt az összetett istenfélelmet: „valaki jár a fák hegyén / ki gyűjtja s oltja csillagod / csak az nem fél kit a remény / már végképp magára hagyott // én félek még reménykedem / ez a megtartó irgalom / a gondviselő félelem / kísért eddigi utamon”. Maga a félelem teszi lehetővé egyáltalán az Istennel való kapcsolatot: addig élek, amíg félek. Amíg félek egy olyan Úrtól (*Urat!*), akit csak valamelyest, csak áttételesen ismerhetek: „valaki jár a fák hegyén / mondják úr minden porszemen / mondják hogy maga a remény / mondják maga a félelem”.

Visy Beatrix: Ami a tettként, nyelvi aktusként felfogott hitvallást illeti, melyre többen utaltatok, az fogalmazódott meg bennem, hogy ez mindig egy én-te viszonyban játszódik le, és a huszadik században egyre inkább személyessé válik, kevésbé kötődik a közösségi hitvalláshoz, sokszor a személyes viszonyra látunk példát. A bizalomként megjelenő hit kérdéséhez kapcsolódnék még röviden. Erre a *bizonyosság* talán a legpontosabb kifejezés. Van az ismeret, megismerés, a tapasztalás és a ráció, de amint ehhez a bizonyossághoz érkeznénk, van egy rés, egy ugrás, amit nem lehet megtenni a gondolkodók által levezetett tapasztalati módon. A kettő között egyfajta ugrásra van szükség. A huszadik századi költészet erre keresi a választ, hogy eljuthatok-e *oda*, vagyok-e olyan állapotban, rendelkezem-e azzal a bizonyossággal, meg tudom-e tenni mindazt, amihez nyelvvel, ésszel, műfaji mintázattal közelítek. Ha a misztikus hagyományt nézzük, akkor itt az elnémulásnak van esélye. Ha bizonyossághoz érkezem, azt nehéz artikulálni, ennek következménye, hogy azt valami csenddel lehet érzékeltetni. Csak hallgatni lehet róla. Pilinszky költészetében ott a hitvallás igénye, mégis a csenddel, a hallgatással artikulálja. A csendből olykor kiszakadó szavakkal.

A felekezeti különbséget nehéz lenne tetten érni a költői megszólalás képi reprezentációiban, még ha „civilként” a magányos istenkeresőknek is volt felekezeti háttere: mind a protestáns, mind a katolikus hagyományból sokat merítenek (és nem is feltétlenül a teológiai kapcsolódási pontok vannak meg a lírában). Ami számomra érdekes volt, hogy a bibliai szöveghagyomány hogyan jelenik meg a költészetben, a zsoltáros örökség, az *Őszövetség* képei, példázatai stb., s ebben a tekintetben lehet találni különbséget abban, hogy mennyire jelennek meg az *őszövetségi* passzusok a protestáns hitvalló költészetben (például Adynál) és mennyire összpontosít – például Pilinszky – Krisztus kereszthalálára.

Fekete Károly: Nem hiszem, hogy ezt ilyen módon szembe lehet állítani. Vissza-kapcsolnék az ugráshoz, az említett különbséghez, ahol elhangzott a kulcsszó. Azt mondta Gergely, hogy van egy pont, mikor megvilágosodom, amikor az a bizonyos „aha”-élmény éri az embert, mikor rájövök, hogy ebben az élethelyzetben bennem rezonáló gondolattá, érzéssé válik. A *felismerés pillanata* az első, és nem a betanult hitvallás a lényeg, hanem hogy ez a felismerés arra ösztönöz engem, hogy jobban megismerjem azt, aki a felismerésem, a tapasztalatom mögött-fölött áll. Itt jön a *notitia*, a hit ismeret oldala: hajt valami belülről arra, hogy ennek utánna kell járni, el kell olvasni, másokkal beszélni kell róla. Érzek valamit, bizsereg bennem, de még nem tudom megfogalmazni. Ehhez kell a *Szentírás* meg az egyházatyák, a teológia. A doktori munkát sem a két betűért csináljuk, hanem mert egy téma annyira izgat, hogy a doktori cím elnyerése nélkül is végigcsinálnám. Így van a hittel is: ha a felismerés megvan, hogy ez nekem fontos, akkor utánamegyek. A bizalom is úgy ébred az emberben, hogy arra jövök rá, hogy eddig is velem volt az Isten, csak eddig nem láttam, nem értékeltem, de most rájöttem, hogy magam nem tudtam volna megoldani, leszerpeltem, és mégis történt valami. Ha vannak ilyenek, abból épül fel a bizalom, amit nem tudok megmagyarázni, se a feleségemnek, még magamnak sem, mert ez egyszerűen megképződik. Hogy milyen hagyományokban mélyülök el, az mutathat protestáns vagy katolikus jelleget, de ezt nem tartom annyira lényegesnek, mert az már a kifejezéstárhoz tartozik, hogy a költői én hogyan tudja kifejezni magát. Az egyszerű ember szintjén úgy jelenik meg, hogy ha izgat valami, akkor azt szeretném feltölteni olyan ismerettel, ami meg is bizonyosít, igazol, és nem a matematikai képletek szintjén, hanem abban az érzésben erősít meg, hogy ez nem megcsalattatás, hanem rá lehet hagyatkozni, ennek tudok engedelmeskedni, azaz az életvitelemet is úgy átalakítani, hogy ezt az értékrendet tükrözze.

Oláh Szabolcs: Az elhatárolás kérdéséhez szeretnék hozzászólni, és ahhoz, hogy aki a krisztusi eseménnyel kapcsolatba kerül, annak az élete minden szempontból átalakuláson megy keresztül: jogi, gazdasági értelemben státuszváltás történik. A *Szentírás* egy helyéhez kapcsolódnék. „És akik élnek e világgal mintha nem élnének vele; mert elmúlik ennek a világnak a formája” (*Korinthusiakhoz írt első levél* 7,31.). Ez egy nagyon bonyolult hely, azt az elhatárolódási helyzetet próbálja értelmezni. Aki a Krisztus feltámadásának eseményével kapcsolatba kerül, fogékonnyá válik erre, aki *elhívást* kap, az hirtelen kivehetetlen zónába esik, mely korábbi életét nem jellemezte. Már részese az elhívásban, de még él, gazdasági, jogi, társadalmi, családi kötelekei vannak – hogy bánjon ezzel a helyzettel? Ezt az összefüggést mutatja be Pál apostol, aki azt mondja, „Mert a Krisztus Jézusban sem a körülméltékedésnek, sem a körülméltéletlenségnek nincs semmi ereje, csak a szereteten át munkálkodó hitnek”. És ugyanezt elmondja a szolgálágról és a szabadságról is: egyszerre állít valamit és ugyanazt az ígét vagy a jogi státuszt *semmíti* is. Állít és megsemmisít, kivesz egy olyan zónába, ahol nincsen megkülönböztethetőség jelenlévő és eljövendő között. Ez egy pillanat, amit aztán folyton újra- és újra-él a krisztusi feltámadással kapcsolatban lévő ember, hiszen nem haltunk meg, itt nyomorgatnak bennünket a gondok. A legelső korakeresztény hívek helyzete

annyiban könnyebb volt, hogy hittek még abban, hogy rögtön bekövetkezik a világvége, de mi azzal szembesülünk, hogy pillanatról pillanatra áthelyeződünk ebbe a kivételes zónába, ami egyszerre állít és semmit semmit.

A másik, amihez hozzá akartam szólni, az a *titok* összefüggése. Ábrahám nem tudja, hogy mire lett elhívva, csak azt, hogy valami teljességgel szokatlanra, olyanra, amit az ember nem tesz: nem szokta feláldozni a gyerekeit az ember, s ennek ellenére (noha nem kötötte az orrára az Isten, miért kéri tőle, és nem is adott magyarázatot) mégis képes volt felemelni a kést. Ez a *cselekedet* a hitvallás. És nem mindig cselekedetekben kéri a hitvallást az embertől, és nem is mindig kéri, hogy áldozzuk fel a gyerekünket, vagy azt, hogy adjuk el mindenünket és kövessük Istent, ilyen nagy dolgokat rendszerint nem kérnek tőlünk.

Fekete Károly: Egy dolog azért megelőzte Izsák feláldozását, rögtön Ur városának valamelyik házában, ahol Ábrahám ígéretet kapott, „nagy és hatalmas néppé lesz, és megáldatik benne a föld minden nemzetsége” (1Móz 18,18). Olyan perspektíva nyílt meg ezzel az ígérettel, amit nem szabad kihagyni ebből a történetből.

Oláh Szabolcs: István vértanú ugyanerre a perspektívára hivatkozott az *Újszövetségben*, de már nem értették a sztoikusok, hogy miért mennek az oroslánok közé oly nagy kedvvel a keresztények. Ebben primitívséget láttak. István vértanú pedig azzal az örömmel ment, hogy most találkozik az isteni eseménnyel színről-színre.

Heidl György: Istvánt azért kövezték meg, mert azt mondta, „látom megnyílni az eget, és látom az emberfiát a felhőkön, ott ül az Atya jobbján”. Istennek kijáró tiszteletben részesítette Krisztust, ezért kövezték meg őt, vallási buzgóságból, a szigorú egyistenhit védelmében. De bizonyossága volt Krisztus istenségéről. Sok érdekes dolog hangzott el, csak egy valamihez kapcsolódnék: püspök úr említette ezt a nyugati világra olyannyira jellemző individualizmust. A görög keresztények azt mondják, „pisteuomen...”, tehát „mi hiszünk Istenben”, a latinok egyes számban mondják, „credo in deum”, hiszek az egy Istenben. Ez egyfajta nyugati individuális szemléletet tükröz. Még egy megjegyzés. Sokszor félünk, hogy ha valamit kijelentünk, ha határozott állításokat teszünk, akkor megbántunk másokat, azokat, akik ezeket nem fogadják el. Az *elhatárolódás* kérdése erről szól. Ha fellapozzuk *A második helvét hitvallást*, annak az elején ott van a Gratianus-, Valentinianus- és Theodosius-féle hitvallás, azután Damasusé. Ha nézzük a hitvallások történetét, azt látjuk, mintha tényleg arról lenne szó, hogy mindig valami ellen fogalmazódik meg a hit, de itt igazából nem a hit a reakció, hanem a hit megfogalmazása kényszerű. Az a kérdés, hogy miért fogalmazzuk meg, miért kell tételekben rögzíteni a hitet. Van egy nyomás manapság, hogy legyél toleráns, fogadj el mindent és mindenkit a szeretet címén, például házasodjon össze bárki bárkivel, ha szereti stb. Így lazul föl a jogrend, a társadalom. Azonban ez az állandó hivatkozás a szeretetre azért félrevezető, mert ha nem definiáljuk, mi a *szeretet*, akkor a legkülönfélébb dolgokat érthetünk rajta. Kimondjuk a szót, bólogatunk, mintha mindenkinek ugyanazt jelentené. Az apostoli hitvallás, amelynek minden mondata a *Bibliából* származik, a *szeretet rendjét* igyekszik tisztán megtartani. A szeretetnek ugyanis

van rendje, logikája. A hitvallások világossá teszik, hogy van Teremtő, az embert kozmikus összefüggések közé állítják, a megfelelő helyre, a teremtményi létbe, a Teremtőről pedig elmondják, hogy Atya, Fiú, Szentlélek. Ebben a pillanatban megtudunk valamit a szeretetről, tudniillik, hogy az közösség. Megvalljuk, hogy a keresztények Istene nem egy elvont személytelen Isten, hanem személyes, aki ezt és ezt tette értünk. A korai atyák úgy hívják a hitvallást, hogy *symbolon* és *symbola* – e két görög szót össze is keverik, szerintem szándékosan. A *symbola* azt jelenti, hogy befektetés (pénzügyi értelemben), a *symbolon* pedig zálog, jel, egy darab tárgy, amivel azonosítani tudom magam, amiről megbizonyosodtam.

Fekete Károly: A szó igei alakja a *symballein*: összedob, hozzácsatol, egymáshoz illeszt, valamivel kapcsolatban megegyezik, és az összetartozó részek összeillesztése megtörténik. Az ókorban az eredetileg összetartozó részek összeillesztése jel és bizonyíték volt. Így lett a *symbolon* az egészbe illeszkedés jelképe. A hitvallás lett a kapcsolódási pont az egyház és tagjai, az egyén és a gyülekezet között (Ef 4,16). A töredékes, részleteket tartalmazó hitdarabok eggyé lehetnek, értelmet nyerhetnek, ha a keresztyén ember megtalálja helyét a keresztyén közösségben.

Heidl György: Igen. Amibe mi befektetünk, az az a kincs, amiért, ha megtaláljuk, akkor mindent eladunk, mert ezt a drágakövet akarjuk megszerezni. És ez a kincs nem más a keresztyén számára, mint a szeretet. A *symbolon*, a hitvallás befektetés, a szeretet portfóliója. Én csakis innen tudom közelíteni a kérdést. Ezért voltak érzékenyek a reformáció korában, és fogalmaztak meg hitvallást, mert például látták, mi történt Münsterben, ahol az anabaptisták a teokratikus köztársaságot létrehozták, s ott kő kövön nem maradt. Vagy még korábban, az ariánusok istenképével szemben a szeretet nevében kellett állást foglalni, mert abból olyan nagyon nem következik az, hogy Krisztus közvetítő lenne az Atyához, mivel ő is teremtmény, vagyis sérül az emberszerető Istenbe vetett hit. Olyan istenképeket villantanak föl folyamatosan a történelemben, amelyeket el kellene fogadnom a szeretet nevében (és ilyen istenképet a modern világ is kínál, csak szekularizált módon), de nem tudok rájuk igent mondani, mert nem a valódi szeretetet növelik, nem a lehető legtökéletesebbet nyújtják. A tökéletes szeretetnek ugyanis van normális rendje: Isten, a felebarát, önmagam és az ellenség szeretete hierarchiát alkot, és a felebaráti szeretetnek is megvan a maga hierarchikus rendje. Ezeket nem lehet bűntetlenül felcserélni. Hogyan tudunk szeretni, ha a szeretetnek valamiféle parttalan formáját fogadjuk el, amit nekünk kínálnak. Úgy gondolom, merjünk kitartani a szeretet rendje mellett, amelyet a hitvallások megővni törekszenek.

Fekete Károly: Ez az a krisztusi orientációs pont, mely viszonyulásainkat segít megtalálni mindenhez. Ez a Krisztushoz kötődő gondolkodás rendezi a sorokat. Ha van ilyen rendezőelv, akkor az működik is bennünk. A hitvallás rendet szab, főleg, ha Krisztusból indul ki. Ez a mi mai életünkben, olyan helyzetekben is segít, melyek a *Bibliában* nincsenek benne, de a paradigmák nyomán lehet következtetni arra, hogy itt és most hogyan oldjuk meg azt a bizonyos életkérdést.

Oláh Szabolcs: Csak a dolgok, a hitvallás, a szeretet rendjéhez tennék annyit hozzá, hogy Luther számára az volt az alapvető kérdés, hogy elvesztettük az istenképességünket, és hogy hogyan lehetne ezt visszaszerezni, emberi arcunkra visszanyerni. Mit kellene tennünk? Ad rá választ: egyedül Krisztuson keresztül tájékozódva kell olvasnunk a *Szentírást*, és, ahogy fogalmaz, a hagyományunkat is. Ezzel egy tájékozódási rendet ad meg, ami egy *nyelvi megértés*, ugyanis nekünk *itt ma kell megérteni* – ahogy a 16. század nem volt benne, úgy a 21. század pláne nincs benne a *Bibliában*. Ezért mondja Luther, hogy azon a nyelven kell ennek a megértésnek végbemenni, melyen képesek az általa címzettek a megértésre. Egy hatékony nyelvnek a létrehozása történt. Mikor újra és újra belefog egy anyanyelvű közösség, hogy felépítse az Istenhez való viszonyulás egy rendjét, akkor elkezd a hit, a remény és a szeretet olyan sajátos nyelvét kialakítani, amelyen a leghatékonyabban tudja közvetíteni a kortársak számára ezt a megértési problémát. Ahogy a Fazakas Gergely által felmutatott szerzők is mind ezzel próbálkoztak. Luther is ezért igyekezett létrehozni egy olyan nyelvet, mellyel úgy gondolta, hatékonyra teheti a megértést. Csakhogy Németországban – Luther intenciójától teljesen idegen módon – elkezdtek különböző városokban kinyomtatni az írásait, majd a *Szentírás*-fordításait, de ott egészen más német nyelven beszéltek. Így létrejött egy olyan, Luther számára elfogadhatatlan nyelvi rendje annak, ahogy le kell határolni a dolgokat, hogy világának nyelvi határai miatt volt kénytelen konfrontálódni.

Az *idióma* szerepét vizsgálva a hitvallásban most szépirodalmi példát szeretnék hozni. Kukorelly Endre *L. Rückkehr in die Heimat – a H. Ö. L. D. E. R. L. I. N.* című kötet IX. részének (99) jelzetű darabja – a *tékozló fiú* példázatát (Lk 15,11-32) olvassa újra. Az evangélium szövege szerint visszanyerhető, ami elveszett: az elbizakodott fiú szerencsétlen helyzetében „magába szállt” (Lk 15,17), az önzés, esztelenség, engedetlenség világából megfordult és visszatért otthonába. A megtérő bűnös az alázatáért kapja cserébe a kegyelmet az atyjától. Fivére viszont haragszik: részrehajlással, igazságtalansággal vádolja az atyát túláradó örömeért. Kukorelly olvasata eltér: nála a fiú gazember marad, mert ugyan beleütközik folyton abba, amit a neki irgalmasok részvétnek neveznek, de kitér az ebből adódó kötelezettség elől. Ez az olvasat nagyon felkavaróan veti fel azt a kérdést, hogy mit jelent kegyelmet adni és elfogadni azt. Újszerű beállítás, olyan költői képességeknek köszönhető, melyeket a jelölőben – az *igazság* és a *részvét* szavakban magyar nyelven – rejlő retorikai lehetőségek aktiválnak. Kukorelly olvasata incselkedik azzal a szokással, hogy egy megnyilatkozást szemantikailag motivált kijelentésként olvasunk. Az igazság és a részvét olyan kategóriák, melyekhez hajlamosak vagyunk szilárd jelentést társítani, túl az aktuális nyelvhasználaton: „Mindenkinek érez részvétet, és érzi jól, hogy valami igazságos vagy igazságtalan. / Szerintem.” Az igazságról és a részvétről azonban tehetőek olyan állítások is, melyeknek saját felépülési elvei összeütközésbe kerülhetnek az igazság, a részvét empirikus vagy transzcendentális – nem az esedékes nyelvhasználatban kifejlő – elvével. A hazatérő fiú „megkap mindent”, Kukorelly olvasatában a fiú „primán mulat”, úgy érzi, hogy „mások fölött áll”, „rendelkezik az életük fölött, s ez jólesik neki”. Magában „kineveti őket”, atyja részvétét érzélgősségnek tartja, irigykedő bátyjáról pedig azt gondolja, hogy „simán elveszi attól a baromtól az életet”, „ha már nem lesz kedve ah-

hoz, hogy elkerülje”. A fiú vélt fölénye ugyanakkor nem fordul közönyösségbe: „marad mégis valami a szeretet és sajnálkozás között ingadozó érzés is benne”. De kényelme érdekében elfojtja a benne is meglévő szájalmat. Ez az olvasat arra hivatkozhat, hogy az igazság csupán szóként viselkedik, melynek használata nem alapul megkerülhetetlen szabályokon. Érti a fiú, hogy „mások életét elvenni nem igazságos, vagy nem volna az, ha nem csak a szó lenne meg hozzá, hanem lenne igazság”. E szöveg stratégiája szerint egy szóhasználat igazságába az alkalmazási döntés mellett beletartozik az is, aminek létét vagy létrejöttét semmilyen döntés nem tudja elkerülni, ezáltal része az igazságnak. „Van igazság, mert van igaz és nem igaz. / Az van, amit fölhasznál. / De nem használja. / Ő nem használja, igaz, nem is tudja megkerülni, hiába igyekszik, mivel benne van, megvan benne, amit ki akar kerülni.” Kérdés, hogy ilyenkor a nyelv idiómaként új használati lehetőséget tár-e fel (ami az irodalom sajátos stratégiája), vagy pedig olyasmi érvényesíti az igazát, amit nyelven kívüli (érzéki vagy transzcendens) voltában nem tudunk megkerülni („méltatlankodik, ahelyett, hogy *részt venne*, csupán csak a maga részét” / ahelyett, hogy belátná, hogy ez így rendben van, ennek *igazán* így kell lennie”). Kukorelly költői exegézise úgy vonatkozik vissza önmagára, hogy kétséget ébreszt állításainak tekintélyével szemben, de nem kerüli ki azt a paradoxont, hogy az irodalmi szöveg egyszerre vesz részt az igazságot létrehozó retorikai struktúra elismerésében és elfelejtésében.

Szirák Péter: Nagyon sok kérdésirány nyílt meg a hit és a hallás, a hit és az ismeret, a hit és a *megértő* nyelv viszonyától a szeretet *rendjének* megtartásáig. E rövid idő alatt számos dolog csak felvillant, sajnos sok minden megválaszolatlanul és kibontatlanul maradt. Remélem, lesz még mód eszmét cserélnünk. Köszönöm beszélgetőársaimnak a közreműködést és a közönségnek a kitartó figyelmet!

Az élet nyelvi eseménye

ALFÖLD-DÍJASOK ESTJE: BESZÉLGETÉS BÓDI KATALINNAL, LŐRINCZ CSONGORRAL ÉS VILLÁNYI LÁSZLÓVAL

Herczeg Ákos: Nagy öröm számomra, hogy én vezethetem a beszélgetést, főleg mivel mindhárom díjazotthoz van kötődésem: Kata az egyetemen egyik első szeminaryumvezetőm volt, László korai, *Alázat* című könyve egyik kedves olvasmányom, Csongor líraelméleti írásaiból pedig sokat tanultam munkám során. Mind más-más úton-módon, különféle hatások által jutottatok oda, hogy ma este itt beszélgethetünk. Elsőként kíséreljünk meg ennek az egyediségnek utánajárni a kezdetek felfejtésével. Mi volt az a mozzanat, hatáselem, ami az irodalomhoz való viszonyulásotokat alapvetően meghatározta?

Bódi Katalin: Nehéz ezt megmondani, mert az ember nem reflektál folyton önmagára, a saját pályájára. Ha le kellene egyszerűsíteni ezt az utat, akkor bizonyára az